

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД РОЗВИТКУ МАСОВИХ СВЯТ В УКРАЇНІ В 60-80-І РР. ХХ СТ.

Досліджується вплив владних структур на сферу проведення масових свят в Україні в період 60-80 рр. ХХ ст.

Ключові слова: *сфера свят, святкова культура, масове свято, тоталітарне свято, культурний процес, революційні ритуали, помпезність форми.*

Исследуется влияние на сферу проведения массовых праздников в Украине властных структур в период 60-80 гг. ХХ ст.

Ключевые слова: *сфера праздников, праздничная культура, массовый праздник, тоталитарный праздник, культурный процесс, революционные ритуалы, помпезность формы.*

In article is investigated, what influence to the domain of execution of mass holidays in Ukraine rendered power structures in the period of 60-80 years of the ХХ th century.

Key words: *the domain of holidays, holiday culture, mass holiday, totalitarian holiday, cultural process, revolutionary rites, form grandiosity.*

Нинішній етап розвитку суспільства означений посиленням уваги до історії, духовної культури свого народу. Зокрема, для культурологів актуальним є осмислення й визначення впливу ідеологічних інституцій на таку складову культури в Україні в 60-80 рр. ХХ ст., як проведення масових свят. Нині, на етапі відродження духовності нашого народу, на етапі, коли виокремлюються найкращі здобутки в постановці святкових заходів та відкидається те, що не витримало перевірки часом, виникає необхідність переосмислити й виявити негативні втручання тоталітарної держави у сферу святковості.

Святам присвячений великий масив літератури етнографічного, історико-філософського та мистецтвознавчого спрямування. Це ґрунтовні праці В. Борисенко, О. Воропая, О. Курочкіна, В. Скуратівського, В. Соколової, О. Мазаєва, К. Жигульського тощо. Зважаючи на те, що предметом дослідження статті є державні свята, окремо необхідно сказати про групу праць, в яких надаються рекомендації щодо сценарно-режисерських основ проведення саме цих заходів. Йдеться про наукові доробки Д. Генкіна [2], Й. Туманова [12], Й. Шароева [13], В. Зайцева [6]. Але відзначимо, що ці автори, вивчаючи різноманітні питання, не ставили за мету критично оцінити ставлення держави, її структуру до святкової сфери культури в другій половині ХХ ст. Варто виділити лише дослідження святкової обрядовості останніх років науковців: Т. Гаєвської [1], О. Лиманської [8], Л. Малоокої [10], в яких сформульовані висновки й надана оцінка політики держави стосовно цієї сфери, але розглянута лише окрема група масових свят — народна святкова обрядовість. Поза увагою дослідників лишились державні масові святкування. Отже, нині проблема негативного

впливу владних структур на сферу проведення масових свят у 60-80 рр. ХХ ст. залишається недостатньо вивченою.

Метою статті є дослідження наслідків впливу владних інституцій на розвиток масових свят в Україні в 60-80 рр. ХХ ст.

Для цього необхідно вирішити такі завдання:

- уточнити політику державних інституцій стосовно масових свят у визначений період;
- з'ясувати, які офіційні свята проводились у 60-80 рр. ХХ ст. в Україні;
- розглянути, які постановочні прийоми були притаманні режисурі того часу;
- виявити, які наслідки для розвитку культурного процесу другої половини минулого сторіччя мав вплив тоталітарної системи на розвиток масових свят.

Для того, щоб зрозуміти джерела основних прийомів постановки масових свят у другій половині ХХ ст. у СРСР, необхідно звернутися до святкової практики перших пожовтневих років.

Відомий французький філософ ХІХ ст., засновник соціології О. Конт [11] розглядав свято як інструмент державного впливу на суспільство. Він відзначав, що святкові ритуали особливим чином стабілізують усі сфери суспільного життя. За допомогою святкової діяльності органи влади мають можливість формувати новий світогляд і перекреслювати минуле. Після перемоги Жовтневої революції святково-обрядова діяльність набула статусу невід'ємної складовою державної соціальної політики, стала важливим ідеологічним чинником. Влада розглядала масові свята як один із найефективніших важелів впливу на малограмотні пролетарські маси. У пожовтневий період, в основному, складаються структура і виразні засоби святкових та пам'ятних заходів, які і в подальшому запроваджуватимуться в Радянському Союзі. Становлення радянських свят і обрядів, їх роль у подоланні попереднього укладу життя постійно привертала увагу більшовицького керівництва. Для пролетарських вождів прикладом впливу на маси були святкові дійства періоду Великої французької революції, які синтезували досвід організації видовищ з одного боку — католицькою церквою, а з іншого — народних карнавальних дійств. Релігійна традиція відрізнялась «містеріальністю», використанням культової атрибутики: святих ікон, мощів, хоругв; карнавальна — характерним спрощенням образів-символів (Хитрун, Скнара, Телепень), ритуальним висміюванням багатіїв, можновладців.

Святам Радянської Росії перших пожовтневих десятиріч були притаманні такі ж, як і для періоду подій 1789 — 1799 рр. у Франції, алегоричні образи Свободи, Рівності, Братерства тощо. Водночас постановники використовували і надбання вітчизняної «сміхової культури»: скоморошницького народного театру із його традиціями «глумів», частівок. У святкових заходах того часу домінували революційна символіка, монументалізм, гіперболізація. Яскрава ідеологічна спрямованість свят та постановочні прийоми, які склалися в перші

пожовтневі десятиріччя, зберігалися й продовжували використовуватися під час проведення масових заходів до самих 60-80 рр. ХХ ст. Більше того, прийоми, які охарактеризовані вище, стали своєрідною «візитною карткою» радянської режисури масових свят.

Радянський Союз із 30 рр. ХХ ст., як це загальновідомо, стає тоталітарною державою із відповідним інститутом святково-обрядових заходів. Фахове дослідження масового свята в системі тоталітаризму здійснив науковець О. Захаров [7]. Він указував на те, що керівні структури СРСР розглядали масове свято як ціннісно-адаптаційний простір радянської ідеологічної системи. За допомогою святкових заходів утверджувалися, набували статусу загальнонародних декларованих політичних та господарських цілі владних структур, формувався світогляд і моральні принципи «будівника комунізму». Такий стан у сфері проведення масових свят панував і в досліджуваний період, тобто в 60-80 рр. ХХ ст.

Д. М. Генкін, відомий режисер свят того часу, писав, що проведення масових заходів ґрунтується на ленінських принципах культосвітньої роботи в СРСР, які містять основні вимоги: керівна і направляюча роль КПРС; масовість, народність; диференційований підхід до мас [2, 3]. Тільки в такому контексті трактували постановочну діяльність й інші видатні режисери його сучасники: н. а. СРСР Й. Шароєв, н. а. СРСР Й. Туманов, н. а. РСФСР Б. Петров тощо.

У проведенні масових свят існували пріоритетні теми: історико-революційна, яка набула висвітлення в «Ленініані», зображенні подій революції, більшовицького підпілля; Великої Вітчизняної війни; дружби народів СРСР («П'ятнадцять республік — п'ятнадцять сестер») або міжнародної солідарності трудящих; дружби міста із селом («Союз серпа і молота») та ін. Ці теми й склали основний зміст постановочної діяльності режисерів. Схема дії тоталітарного механізму ідеологічного впливу на маси була простою: надходила певна дата, а постановникам необхідно було розкрити її в театралізованому заході. Видавалися певні постанови ЦК КПРС такі як «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» або «Про святкування 70-річчя Великого Жовтня» чи «Про святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна» тощо. Постановники ж свят утілювали їх у відповідних масових заходах. Ось як, наприклад, вирішував ленінську тему київський режисер Д. Ташлицький (Свято вулиці ім. Ульянович). Означений захід Б. Глан [3] наводить серед найзначніших подій культурного життя Києва 70-х рр. На одній із вулиць Києва, яку пізніше назвали вулицею Ульянович, у 1903 — 1904 рр. жила сім'я В. І. Леніна — мати Марія Олександрівна, сестри Анна і Марія, брат Дмитро. Свято відбувалося таким чином: вулиця Ульянович була оформлена плакатами, закликами, прапорами й гербами СРСР і всіх союзних республік. На майданчику, біля будинку, був установлений величезний макет книги (зібрання творів В. І. Леніна). Під час дії ведучі гортали сторінки, на яких великими буквами були написані цитати з ленінських робіт. У цьому описі відобразились дуже характерні прийоми й спрямованість «тоталітарних свят»,

а саме: «заідеологізованість» змісту заходу, яка компенсується помпезністю форми (широким використанням найрізноманітніших візних засобів: макети, прапори, герби).

В програмі цього свята були такі ритуальні моменти як: покладання квітів біля меморіальної дошки, пов'язування червоного галстука старому більшовику, урочисте звітування про дострокове виконання зобов'язань тощо. Подібні дієства типові для того часу. Історико-революційна тематика та її усталені «штамповані» виразні засоби (прапори, плакати, макети, емблеми, колони мотоциклістів, велосипедистів, «педженти» з «живими картинами», на яких костюмовані актори зображували збори більшовиків-підпільників, солдат, матросів), на жаль, побутували у творчості українських режисерів того періоду. Режисери: М. Красовський (Свято вулиці ім. М. Щорса, 1967 р., м. Київ), М. Глінкін (свята вулиць у Києві), В. Кісін (свято «Біля священних воріт Арсеналу», 1968 р., м. Київ), Д. Шац (свято до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна «Перший делегат Одеси») були змушені працювати за правилами і в межах «тоталітарної системи».

Порівняємо свято «Слався, Отечество наше свободное!», яке проводилося просто неба в київському парку ім. А. С. Пушкіна з проаналізованим заходом «Свято вул. Ульянових». Масовий захід «Слався, Отечество наше свободное!», присвячений 50-річчю СРСР розпочався на високому сценічному майданчику із широкими сходами. Центральну частину задника декорували під гранітний постамент, на якому розмістили золоті цифри «50». З обох боків постаменту вмонтовані два кіноекрани і декоративний календар, на якому змінювались дати-листки під час дії. Коли стемніло, прожектори висвітили сходи, на яких розгорнулася дія прологу «Гімн Леніну і народу». По сходах піднявся на п'єдестал прапороносець з Державним прапором СРСР і його асистенти — артисти в костюмах робітника-арсенальця, бійця-щорсівця, комсомолки 20-х рр., воїна-визволителя, комсомолки 70-х рр. Над сценічним майданчиком засвітились кольорові цифри й букви: «50 років СРСР», а потім напис «Ленін». Тобто спостерігається відносна стійкість прийомів утілення (прапори, лозунги, календар), а також тотожність, типовість ідеологічної концепції. Аналогічні ознаки можемо виявити в багатьох заходах: театралізовані мітинги, мітинги-концерти, вечори-мітинги, вечори-рапорти, театралізовані відкриття партійних з'їздів, святкові демонстрації трудящих. Особливо яскраво всі типові ознаки «тоталітарного свята» простежуються на прикладі державних урочистостей СРСР, а саме: першотравневих і жовтневих демонстрацій. Святкування передбачали: ходу трудящих; костюмовані колони з використанням макетів, емблем, прапорів, портретів членів політбюро ЦК КПРС, гасел; паради військових і техніки; транслявання тексту закликів, уславлень типу: «Слава Комуністичній партії Радянського Союзу — організатору всіх наших перемог!», «Слава вірним лєнінцям!», «Слава комунізму — світлому майбутньому всього людства!». Червона площа в Москві декорувалася величезними панно, транспарантами. З трибун мавзолею за всім цим дійством спостерігали члени політбюро ЦК КПРС на чолі

із генеральним секретарем. Усі ці заходи відрізняють підкреслена велич, розмах, «заідеологізованість» дії. В подібних святкуваннях чітко простежується «заорганізована» масовість, наявність культу партії та її вождів, кероване владою формування «комуністичного світогляду», прагнення за допомогою святкового ритуалу впливати на стабілізацію суспільних процесів. Усі означені урочистості відбувалися за «трафаретною» схемою і не передбачали імпровізаційної участі народних мас, самодіяльної творчості, коли, святкуючи з піснями, іграми, продовжують ритуал або виходять за межі означеного організаторами простору (інші вулиці, площі, набережні, галявини та ін.). Винятком були «п'ікніки» на природі після Першотравневих демонстрацій, але слід додати, що це відбувалося не завжди. «Святковий простір» цього типу свята (тоталітарного) обмежувався цілком матеріальною територією центральної міської площі, де проходили святкові демонстрації. Перебування на означеній частині простору не викликало в учасників заходу ніякого екстатичного піднесення, хвилюючого відчуття долучення до сакрального. Міська площа не сприймалася як місце священного спілкування з «духами першопредків».

Для надання величі масовим заходам радянської держави владні структури вдавалися до прийому створення «політичних міфів», тобто нав'язували народові легенди про героїчні риси основних постатей революції: В. Леніна, Н. Крупської, С. Будьонного та ін. Під час свят колони демонстрантів несли їх портрети й ці особи відігравали роль нових «культурних героїв», чий вчинки є своєрідним прикладом для наслідування. За часів тоталітаризму постать Ульянова-Леніна набуває ще опоетизованіших рис. Він «і тепер живіший, за всіх живих...». Йому звітують, присягають. Створена ним партія — «ум, честь і совість нашої епохи» («Мы посвящаем, Партия тебе свою победу каждую в труде...»), тобто відбувається посилене створення культів. Але «канонізуються» не тільки мертві вожді, а й живі. 70-ті рр. позначені культом особи Л. І. Брежнєва. Стосовно останнього, як негативне, необхідно відзначити диктаторську лінію райкомів, міськомів КППРС, які нав'язували проведення масових заходів за творами Л. Брежнєва «Мала земля», «Цілина», «Відродження». Партійні секретарі розробляли ідеологічну концепцію театралізованих заходів, яка, потім, «спускалася» безпосереднім постановникам свят. У результаті, «вказівки» чиновників від ідеології не могли не призводити до примітива, «ходульності» свят.

Як негативні моменти доби тоталітаризму слід також відзначити «зверхне» ставлення до українських режисерів партійної верхівки. Про це свідчать такі факти: до постановки свята дружи Української та Молдавської республік (1967 р. , м. Одеса) залучили відомого російського метра режисури народного артиста СРСР Й. Туманова; він же втілював Реквієм біля могили Невідомого солдата в Одесі; організувати свято до 200-річчя м. Дніпропетровськ (де свого часу секретарем обкому працював Л. Брежнєв), з метою відзначити ювілейну дату як найгучніше запросили з Москви «зірку режисури» М. Сєгала.

Характерною ознакою тоталітарних свят була «заштампованість»: масові свята, скажімо в Дніпропетровську або Волгограді проводились майже як брати-близнюки — з однаковою тематикою (наприклад: 100-річчя з дня народження В. Леніна, 50-річчя СРСР тощо) і, в більшості, з однаковими режисерськими прийомами, для яких характерні помпезність, агітаційність, плакатність. Домінантними на той період були Московська та Ленінградська школи режисури театралізованих свят. Вони об'єднували висококласних режисерів, сценаристів, котрі створили і ствердили основні принципи, прийоми вітчизняної режисури. Варто відзначити, що вітчизняна режисура масових заходів ХХ ст. сягнула певної висоти і набула світового визнання, про що свідчить відкриття та закриття «Олімпіади — 80» (головний режисер — народний артист СРСР Й. Туманов, головний режисер спортивної програми Б. Петров, головний диригент О. Дмитріаді, головний балетмейстер М. Годенко, головний художник Р. Казачек, головний хормейстер В. Соколов, композитор О. Пахмутова). На цьому апофеозному масовому дійстві були присутні гості з багатьох країн світу, які зі щирим захопленням сприймали хвилююче видовище відкриття і особливо закриття Олімпіади з удало знайденим олімпійським ведмедиком, по щоці котрого, у фіналі заходу, скотилася сльоза. До московської та ленінградської шкіл режисури видовищ належали такі відомі митці: народні артисти СРСР Д. Генкін, Й. Туманов, Й. Шароєв; постановники і сценаристи масових заходів Є. Вандалковський, Б. Глан, Б. Петров, О. Рубб, М. Сегал, А. Сілін тощо.

У ці роки розробляються, стверджуються такі принципи і прийоми режисури масових свят: актуальність заходу; активізація глядача (глядач стає учасником дії); широке використання засобів театралізації (музика, світло, кінофрагменти, тіньове та пластичне вирішення, гігантські ляльки і маски, макети тощо); поєднання драматичної дії з танцювальними, пластичними, спортивними номерами; участь у святах декорованих колон велосипедистів, мотоциклістів, маневрів планерів і парашутистів; симультанність (одночасність) дії на декількох майданчиках. Під час проведення великих заходів на стадіоні знайдені прийоми органічного злиття різних видів спорту і жанрів мистецтва (режисура народного артиста СРСР Й. Туманова), постановка «живописних фонів» на трибунах та полі стадіонів (режисер Б. Петров). Здійснені значні кроки в пошуках виразного, образного декораційного оформлення свят, яке стали називати сценографією. Активні розробки в цьому напрямі проводили режисери Є. Вандалковський, А. Сілін, художники Р. Казачек, І. Золотарьов, Б. Кноблок. Розвивається вітчизняна школа сценарної майстерності як основи для постановки масових свят.

Значний крок уперед у своєму формуванні робить у другій половині ХХ ст. режисура театралізованого концерту, який був започаткований ще в 30-ті рр. Прогрес у цьому жанрі пов'язаний з діяльністю народного артиста СРСР Й. Туманова. Він розробив певні положення про концертну режисуру взагалі і про режисуру театралізованого концерту зокрема. Ці положення поєднують пошук особливих художніх

прийомів, засобів виразності, стилістики концерту. Постановки театралізованих концертів Й. Тумановим стали, своєрідним, еталоном жанру.

На фоні одноманітних, уніфікованих прийомів утілення офіційних свят в Україні в 60-80 рр. ХХ ст. окремі діячі мистецтв, режисери зберігали і продовжували розвивати мистецтво постановки масових заходів на ґрунті національної культури. Доцільно навести приклад діяльності театру традиційного фольклору «Берегиня» під керівництвом народного артиста України Миколи Буравського. До виникнення театру Микола Олександрович був керівником фольклорно-етнографічного ансамблю в Укрконцерті. Саме ця частина його творчої біографії пов'язана зі збиранням, талановитою обробкою народних пісень. Але він уже тоді відчув, що поєднати у фольклорі пісня, танок і слово не можна розглядати як окремі складові. Тоді в нього і виникла ідея створити колектив з унікальними артистами, здатними і заспівати, і станцювати, які й словом володіють — так виникла «Берегиня». Мета театру — відродити український традиційний фольклор сценічними засобами. В період заснування і становлення театр постійно співпрацював із Інститутом фольклору та етнографії. Консультації щодо обрядів надавала етнолог, доктор історичних наук В. К. Борисенко. Великий потяг до української пісні, зріла майстерність Буравського надали йому змогу у 80-ті рр. зняти разом зі студією «Укртелефільм» обрядове дійство «Українські посиденьки». Згодом було поставлене «Українське весілля» — вершина українських обрядодійств. Кожна із вистав «Берегині» була результатом скрупульозної праці з літературою, описами обрядів і особистого внеску М. Буравського як видатного хормейстера цього унікального колективу. Із театралізованими дійствами «Славні козаки-запорожці», «Наддніпрянське весілля», «Купальські вогні», «Щедрий вечір» колектив побував у Голландії, Німеччині, Іспанії, Польщі, Франції, Австрії, Єгипті. Весь світ милувався перлинами української фольклорної творчості.

До знакових постатей, які зумовили розвиток сучасної режисури масових свят в Україні, належить заслужений діяч мистецтв УРСР, народний артист України Б. Г. Шарварко (1929-2002).

За 53 роки творчої діяльності Б. Шарварко підготував більше тисячі театралізованих заходів. Зважаючи на те, що найплідніші роки праці Б. Шарварка створені в радянські часи, значною частиною втілених ним постановок були державні свята, розмахом та масштабами яких опікувалася влада. Відмінними ознаками режисури Бориса Георгійовича можна назвати вміле використання факту і документа, широке застосування засобів театралізації, а також те, чого бракувало іншим режисерам — відображення національного характеру святкової дії. У його театралізованих концертах у столиці України — м. Київ, багатобарвність народного костюма учасників заходу, розташованих на сценічних підставках, станках на різних планах сцени, створювала неповторне видовище — яскравий вінок, живу, різнокольорову картину. Б. Шарварко був автором постановоч-

ного прийому, який полюбився глядачам і завжди сприймався ними з успіхом: піднімання рук учасників заходу у фіналі. Цей прийом символізував єднання і був найвищою емоційною точкою театралізованих концертів. Особливе місце в його творчості відводилося роботі з постановки фольклорно-етнографічних свят. Дбайливе збирання та втілення театралізованими засобами народних традицій, ритуалів, обрядів; уміння синтезувати фольклорний і літературний матеріал, пов'язати народну основу свята із сучасністю — ось головні відзнаки режисерської майстерності Б. Г. Шарварка. Відтворюючи в заходах сакральні моменти народних обрядів, видатний майстер завжди дуже точно намагався підкреслити піднесену атмосферу цих дій і донести її до глядача. З великим успіхом пройшли постановки таких обрядів, як посвята в козаки (театралізована програма «Благовіст Луганщини»), фольклорний блок «Ми — з Надзбруччя» на творчому звіті Тернопільської області. До знаменної дати в історії України — 500 річчя козацтва — Б. Шарварко підготував грандіозне свято в Запоріжжі на о. Хортиця «Козацькому роду нема переводу». У цьому фольклорному заході взяли участь сотні українців і гості більше 30 країн світу. Творча палітра майстра була дуже широкою, він любив звертатися до популярних естрадних форм і втілювати їх. Неодноразово брав на себе постановку конкурсів сучасних виконавців (III Республіканський конкурс артистів естради м. Чернівці; Всеукраїнський фестиваль популярної та рок-музики тощо). Багаторічна плідна праця Б. Г. Шарварка на посаді головного режисера столичного палацу культури «Україна», художнього керівника відділу культурних програм Дирекції по організації конкурсів, фестивалів та культурних програм, як і його педагогічна діяльність (завідувач кафедри режисури ДАККіМ) — значно вплинули на розвиток мистецтва постановок сучасних масових свят.

Таким чином, розглянувши традицію проведення масових свят у 60-80-і рр. ХХ ст., можна дійти висновку, що постійний ідеологічний диктат владних інституцій призвів до збіднення тематики даних заходів, до утвердження «шаблонних» прийомів їх утілення. Під час проведення масових свят у цей період, організатори дбали, перш за все, про «ідейність» та «партійність» заходу, що, в цілому, негативно позначилося на еволюції сфери святкової культури українців. Тільки невеликій кількості режисерів удалося в той період зберегти й забезпечити розвиток національної режисури масових свят.

Зазначені висновки мають важливе значення для розуміння й вивчення певних етапів історії масових свят в Україні і можуть використовуватися в подальшому дослідженні проблеми еволюціонування такої сфери національної культури як свята.

Список літератури

1. Гаєвська Т. І. Народна обрядовість в незалежній Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук : спец. 17.00.01., Теорія та історія культури» / Т. І. Гаєвська. — К., 2006. — 17 с.

2. Генкин Д. М. Массовые праздники / Д. М. Генкин. — М. : Наука, 1975. — 200 с.
3. Глан Б. Н. Театрализованные праздники и зрелища / Б. Н. Глан. — М. : Искусство, 1976. — 138 с.
4. Деркач С. М. Особливості режисури масових свят просто неба на сучасному етапі: автореф. дис. канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / С. М. Деркач. — К., 1998. — 17 с.
5. Жигульский К. Праздник и культура / К. Жигульский. — М. : Прогресс, 1983. — 338 с.
6. Зайцев В. Н. Режиссура эстрады та масових видовищ / В. Н. Зайцев. — К. : Да Кор, 2003. — 302 с.
7. Захаров А. В. Массовые праздники в системе тоталитаризма / А. В. Захаров // Тоталитаризм как исторический феномен. — М. : Философское общество СССР, 1989. — С. 22-47.
8. Лиманська О. В. Календарне свято як складова української обрядової культури : автореф. на здобуття наук. ступеня кандидата мистецтвознавства : спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» / О. В. Лиманська. — К., 2008. — 18с.
9. Мазаев А. И. Праздник как социально-художественное явление / А. И. Мазаев. — М. : Наука, 1978. — 392 с.
10. Малоока Л. В. Історична еволюція масових свят українців : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Л. В. Малоока. — К., 2006. — 17 с.
11. Милль Д. С. Огюст Конт и позитивизм / Д. С. Милль. — М. : ЛКИ, 2007. — 176 с.
12. Туманов И. М. Режиссура массового праздника и театрализованного концерта / И. М. Туманов. — М. : Искусство, 1976. — 188 с.
13. Шароев И. Г. Режиссура эстрады и массовых представлений / И. Г. Шароев. — М. : Просвещение, 1986. — 459 с.

Надійшла до редколегії 21.06.2011 р.